

opravdu stane závaznou pro výzkumné pracovníky i pro pedagogy a že již nadále nebude možné udělovat vysoké hodnosti a funkce těm, kdo se svými texty nedokáží prorazit ani na domácí scéně a své myšlenky cudně skrývají v cyklostylovaných materiálech.

Sociologický časopis se obrací na nadace, které by mohly vylepšit jeho finanční zdroje. Náklady na výrobu a tisk tento rok opět stouply a my jsme, ač neradi, museli přistoupit ke zvýšení ceny. Za to čtenářům nabízíme kvalitní úpravu, pravidelnou periodicitu a možnost dostávat nás jak na základě předplatného, tak ve vybraných knihkupectvích v celé České republice (seznam prodejen zveřejňujeme dále). Anglická čísla si čeští čtenáři mohou objednat v redakci na dobírku nebo o ně rozšířit požadavek předplatného.

Toto číslo je věnováno sociologickým pohledům na rozbíhavé cesty české a slovenské společnosti. Druhé bude věnováno hlavně otázkám sociální politiky, s hojným zastoupením zahraničních článků. Třetí se obrátí opět k výzkumu sociálních nerovností v souvislosti s transformací. Dále se už necháme překvapit nabídkou neotřelých témat.

Jiří Večerník

Slovo úvodem: Od spolužitia k rozpadu

Skladba tohto čísla Sociologického časopisu, vychádzajúceho v roku nula dvoch nových štátov na mape Európy, akoby odrážala to, čo sa v posledných mesiacoch existencie ČSFR odohrávalo. Keď šéfredaktor časopisu, Jiří Večerník, číslo o česko-slovenskej otázke vlni avizoval, videl ho ako súbor textov, v ktorom sa "sily českých a slovenských sociológov spoja na vysvetlenie toho, čo nás bude trápiť, nech už povolebná ofenzíva dopadne akokoľvek". Keď sa krátko po parlamentných voľbách v júni 1992 obracal na sociologickú obec so žiadosťou o príspevky doň, hovoril o čísle venovanom česko-slovenskému spolužitiu, zachycujúcim jeho dlhodobú dimenziu i aktuálne vrenie doby. Vo svojej výslednej podobe, akú má čitateľ pred sebou, sa však nevdojak stalo skôr číslom o rozpade tohto spolužitia.

Tento súlad s duchom doby reflektuje na jednej strane prirodzenú potrebu výkladu sveta, v ktorom sociológovia žijú, na druhej strane je svedectvom zmeny optiky. Interpretácií rozluky je a určite ešte bude veľa. Tie, ktoré obsahuje predkladané číslo, zväčša v tej či onej miere, krúžia okolo tézy o nedostatočne silnom "českoslovenstve" niekdajšieho štátu, nech už tento nedostatok mal podobu objektívnych štatisticky zachytiteľných údajov, podobu evidentných, sociologicky, ekonomicky či politicky artikulovaných trendov, alebo napokon nech sa prejavoval predovšetkým vo vedomí ľudí, v ich hodnotových orientáciách, v postojoch obyvateľstva k transformácii spoločnosti, k štátoprávnemu usporiadaniu, či k politickým elitám.

V pestrom tematickom zábere nám autorky a autori umožňujú stať sa svedkami jednotlivých konceptualizácií fenoménu nazývaného "Česko-Slovensko". V príspevku Zuzany Kusej, pozoruhodnom aj metódou založenou na autobiografických rozprávaniach, je to ešte príbeh o "pomlčke ako spojovníku",

prerозprávaný potomkami rodín predprevratovej, národne orientovanej slovenskej inteligencie, najmä jej luteránskej vetvy: je to, okrem iného, príbeh o "vyšívaní slovenskej zástavy" v lete 1918, ako znamenia blížaceho sa oslobodenia slovenského národa, zástavy "s odznakmi Čiech, Slovenska, Moravy a Sliezska". Presné pero Evy Broklovej sa už väčšmi sústreďuje na deliaci charakter pomlčky. Dokumentuje ho na príklade prvorepublikového politického sporu medzi zástancami "decentralizácie správy" a "autonomistami", ukazujúc na relatívnosť tohto sporu a na jeho skrytejšiu stránku, v ktorej sa tzv. "centralisti" ukazujú ako stúpenci demokratického župného zriadenia, naproti tomu "autonomisti" ako stúpenci zemskej centralizácie. Dokumentuje tiež, že v parlamentných voľbách slovenskí voliči vo väčšej miere, než sa to bežne traduje, volili československy orientované strany; Slovenská ľudová strana, neskôr HSĽS, bola síce stranou najsilnejšou, spravidla však nezískavala na Slovensku väčšinu hlasov. Najvýstižnejšie pôsobí údaj o obecných voľbách v máji 1938, kedy slovenské politické prúdy, združené do "Slovenskej jednoty za česko-slovenskú republiku a demokraciu" (agrárnici, sociálni demokrati, národní socialisti, živnostníci a ďalšie tri strany), získali 43,93 % hlasov.

Ďalšiu možnú konceptualizáciu znaku spájajúceho Čechov a Slovákov navádza motto, aké si Eva Broková vybrala do záhlavia svojho článku. Ide o výrok amerického Slováka, J. Huška, signatára Clevelandskej i Pittsburskej dohody, redaktora "Slováka v Amerike", autonomisticky orientovaného predsedu Slovenskej ligy v USA z roka 1919. V liste českému kňazovi O. Zlámalovi Hušek píše: "Ak Česi s námi úprimne zmýšľajú, nech nám pomáhajú vybudovať si svoj vlastný Slovenský štát, so slovenskou ústavou, slovenským parlamentom a slovenskou vládou, štát ktorý bude rovnoprávnou, rovnocennou a samosvojskou časťou Česko-slovenskej republiky." Zo štátoprávneho hľadiska, dodáva autorka, si ťažko možno predstaviť kontroverznejšiu formuláciu - "zdá sa však, že životnosť tejto koncepcie je vytrvalejšia, než existencia Československého štátu".

Takéto chápanie "pomlčky ako hmly" vo svojej štúdii o "českej a slovenskej definícii situácie" presvedčivo dokladá Vladimír Krivý. Vychádzajúc z výskumu bratislavského Centra pre sociálnu analýzu (CSA) v januári 1992, V. Krivý nachádza "značne rozdielne orientácie občanov ČR a SR", pričom jednotlivé orientácie a názory (na reformu, na politické inštitúcie, na štátoprávne usporiadania a i.) "sú zakotvené do národných kontextov a mimo nich ich nemožno ani pochopiť, ani skúmať". Pozoruhodným zistením, vyplývajúcim z výskumu CSA, je to, čo V. Krivý označuje ako "fenomén kognitívno-emocionálnej dezorientovanosti" alebo jednoduchšie, ako "dopletenosť" vo vedomí ľudí (v niektorých prípadoch hovorí o "kognitívnych haváriách"), vyskytujúca sa v SR vo väčšej miere ako v ČR. Jednotlivé orientácie a postoje sa potom spájajú do určitých tzv. "gestaltov", ktoré boli v ČR vykryštalizovanejšie ako v SR: "V SR z jednej orientácie ťažšie usúdite, aká asi bude iná orientácia nositeľa." Pokiaľ ide o štátoprávne preferencie, na Slovensku bolo "medzi ľuďmi iba skromne rozšírené vedomie, že v skutočnosti každé základné štátoprávne usporiadanie má svoje funkcionálne nevyhnutnosti, a preto do úvahy prichádzajú iba isté kombinácie..." Popri vyhranených zastáncoch samostatnosti (9 % dospeljej populácie) a rovnako

vyhranených zastáncov spoločného štátu (17 %), bola ďaleko najpočetnejšou (73 %) skupina s "neurčitými, rozkolísanými a niekedy priam dopletenými predstavami". Pritom tí z nich, ktorí preferovali konfederáciu, vykazovali "ohromnú neurčitosť a škálu predstáv", čím vytvárali politickým reprezentantom konfederatívneho riešenia mimoriadny priestor pre "elastické rozhodnutia": "Koncept konfederácie má najelastickejšiu image a jeho príťažlivosť sa zvyšuje najmä vtedy, ak si nevšímame, čo si o veci myslí druhá, česká strana" - konštatuje V. Krivý v pasáži, ktorú koncipoval ešte pred voľbami v júni 1992 - a možno iba dodať, že jeho popis neskorší vývoj potvrdil.

Zora Bútorová, odborná gestorka výskumu CSA, ktorý analyzoval V. Krivý, sumarizuje vo svojej stati výsledky ďalšieho výskumu CSA, uskutočneného mesiac pred voľbami, ktorý sa zamerail na image jednotlivých strán v očiach potenciálnych voličov na Slovensku. Použitím "horúceho pera" a "mrazivých údajov", ako sa o práci vyslovil jeden z recenzentov, zachytáva osem dimenzií, v akých občania vnímali svojich budúcich predstaviteľov. Stojí za úvahu pripomenúť veľmi kritickú mienku, aká pretrvávala vo vzťahu k ODÚ (bývalej VPN), ktorej voliči vyčítali nezáujem o obyčajných ľudí, uplatňovanie nečestných prostriedkov, neschopnosť zabezpečiť ekonomickú prosperitu a i. Azda ešte pozoruhodnejší bol však bezkonkurečne priaznivý image HZDS, ktoré v očiach voličov získalo spomedzi všetkých strán najvyššie ocenenie, takmer vo všetkých položkách, od obhajoby zájmov Slovenska a starosti o obyčajných ľudí až po jeho národnostnú toleranciu a schopnosť riešiť ekonomické problémy, majúť k dispozícii najschopnejších politikov a odborníkov. V dnešnom kontexte zaujme včerajšie presvedčenie voličov o tom, že HZDS je väčšmi, ako všetky ostatné, stranou, ktorá "hovorie pravdu a koná čestne, aj keď ju to môže poškodiť" a ktorej "vítazstvo vo voľbách by bolo zárukou demokracie". V duchu našej počiatkovej metafory možno potom - a to vari aj bez špeciálnych dôkazov - k autorkiným zisteniam dodať, že obyvatelia Česko-Slovenska žijúci na opačnej strane pomlčky, t.j. v Čechách a na Morave, s najväčšou pravdepodobnosťou vnímali budúceho víťaza volieb na Slovensku tak trochu inak...

Diskrepancie vo vnímaní českej a slovenskej populácie nájdeme aj v ďalšom príspevku od Jadwigy Šanderovej, ktorá si na základe analýzy údajov z troch výskumov všima odlišné chápanie úspešných životných stratégií: zatiaľ čo v českom podsúbore sa častejšie uvádzala stratégia výkonová, respondenti zo Slovenska skôr zastávali názor, že pracovitosť a snaha presadiť sa, samy o sebe nestačila, človek potrebuje aj "užitočné konexie". Aj z takéhoto zorného uhla sa teda možno pozrieť na často uvádzaný menší posun Slovenska smerom k trhovému hospodárstvu v porovnaní s Českou republikou. Autorka je však opatrná voči paušálnemu vykresľovaniu celkového slovenského naladenia ako "ľavicového", pokiaľ by sa tak malo vyvodzovať zo skutočnosti, že slovenskí respondenti hodnotia minulé režim lepšie ako českí: striktné vzaté, neznamená toto zistenie nič iné, iba to, že pre celý rad ľudí je "to, čo bolo" lepšie ako "to, čo je teraz". Pozoruhodnou je aj jej otázka, nakoľko je vôbec možné v "dnešnej rozjatrenej dobe" robiť všeobecnejšie závery na základe postojových otázok. Aj s touto otázkou sa nevdojak vyrovnáva kľúčový príspevok čísla, ktorým je štúdia Jiřího Musila skicuujúca porovnanie českej a

slovenskej spoločnosti prostredníctvom rôznych štrukturálnych rezov vedených v kontexte modernizácie. V tejto práci, ktorá je súčasťou širšie založeného výskumného projektu, rozoberá autor sociálne štrukturálne stránky modernizácie (priebeh industrializácie, urbanizácie a demografickej revolúcie v oboch častiach štátu, otázky vzdelanosti a demokratizácie spoločnosti), no všima si aj sociálne kultúrnu stránku modernizácie, ako aj sociálnu interakciu medzi oboma spoločnosťami. Sociologický výklad oddelenia oboch spoločností inšpiratívne navrhuje obohatiť poznatkami z teórie mobilizácie elít, ktorá predpokladá, že hnutie, smerujúce k oddeleniu nejakého etnika či národa zo spoločného štátu, musí mať "mobilizujúcu elitu", ktorá etnické a kultúrne danosti (jazyk, kultúrne vzorce správanie a j.), ako aj rozmanité formy hospodárskych nerovností či závislosti, "interpretuje politickým spôsobom". Bez existencie takejto elity, ktorá sa usiluje kognitívne prepojiť otázky etnické, kultúrne, historické a hospodárske "nemôže dôjsť k rozdeleniu". K takému spojeniu obvykle dochádza po nejakom veľkom systémovom otrase, akým bol napríklad pád komunistických režimov. Treba ešte dodať ešte aj iný nezanedbateľný faktor: totiž to, ako na správanie sa a konkrétne politické kroky takejto elity reagujú "susediace" elity, pretože budúcnosť, či zánik spoločného štátu, nepochybne závisia aj od nich.

V kontexte našich úvah o "pomlčke" J. Musil zdôrazňuje okolnosť, že k rozdeleniu Česko-Slovenska došlo predovšetkým preto, že vlastne nevznikla "československá spoločnosť" takpovediac "bez pomlčky", že obe entity vždy existovali vedľa seba ako "dve spoločnosti". Zdá sa, že sa tu inými slovami vyjadruje (a sociologicky dokumentuje) presvedčenie o neexistencii (či prinajmenšom "malej životnosti") československého "politického národa". Rozmýšľam však tiež o tom, že by sa popri optike, ktorá dnes tak naliehavo vyhľadáva rozmanité rozdiely medzi oboma svetmi spojenými pomyselnou či reálnou pomlčkou (týždenník Respekt krátko po voľbách hovoril dokonca o "dvoch civilizáciách" - a nie je v takomto videní situácie osamotený), nemalo, už len kvôli plnosti výkladu a hĺbke pochopenia, celkom zabudnúť ani na optiku "integračnú". Nie som si tiež celkom istý, či, ako to naznačuje J. Musil, "federalizmus stroskotal"; skôr sa mi vidí, že skutočný federalizmus nedostal u nás šancu, a ak je to tak, potom bezpochyby stojí za analýzu, prečo sa tak stalo a čo z toho pre obe rozdelené spoločnosti vyplýva.

Mimochodom, niektorí z českých a slovenských sociológov sa už v minulosti pokúsili "spojiť" svoje sily na vysvetlenie toho, čo ich trápi". Na stretnutí v Alšoviciach, v októbri 1990, konštatovali rozdielnosť v chápaní spoločného štátu v oboch komunitách, i značnú narušenosť vzájomnej komunikácie. Medzi možné scenáre zaradili vtedy aj alternatívu rozpadu - hoci si ju predstavovali v konfliktniejšom vydaní, než prebehla doposiaľ. Vo vtedajšej atmosfére sa popri rozdieloch väčšmi sústredili na dôvody, ktoré hovorili v prospech zachovania spoločného štátu, kde popri okolnostiach geopolitických, bezpečnostných a ekonomických uvádzali aj dôvody vyplývajúce z existencie tisícov kultúrnych, rodinných či osobných sietí, ako aj dôvody vyplývajúce z historickej kontinuity, opakovaných rozhodnutí predchádzajúcich generácií a ich politických reprezentácií.

Nebol to nikto menší ako Ralf Dahrendorf, kto vzápätí po vlaňajších voľbách, približne v tom istom čase, keď sme našu sociologickú obec prosili o príspevky do tohto čísla, vyzval českých a slovenských predstaviteľov, aby predsa len, ešte raz, prehodnotili svoje stanoviská a skúsili zachovať útvary, o ktorého mieste a zmysle nepochyboval: "Možeme povedať, že československá federácia/konfederácia by bola vítaná a mohla by v Európe zohrať aktívnu rolu, zatiaľ čo obe jej zložky, ako oddelené štáty, vytvoria v stredoeurópskom regióne len ďalší problém... Nadchádza čas k prebudeniu všetkej ústavnej predstavivosti, aby sa mohlo dosiahnuť federatívne/konfederatívne riešenie, potvrdené v oboch častiach krajiny referendum." Dnes sú oba štáty rozdelené, a zhodou okolností sa práve v čase dokončovania čísla rozdelila aj spoločná mena.

Sotvakto by si na tej či onej strane bývalého štátu želal také zhoršenie geopolitickej situácie, ktorá by oba nové útvary nútila uvažovať o znovuzjednotení. Sotva však by bolo šťastné úplne pretrhnúť kultúrne a duchovné siete, aké sa tu za generácie našich predchodcov utvorili. A - povedané pragmaticky, majúť okrem iného na mysli kognitívne zmocňovanie sa okolitého sveta ako účinnú terapiu voči okolnostiam, ktoré sa nedajú zmeniť - sotva by sa mohlo pokladať za rozumné, keby sociológovia na oboch stranách nevyužili jedinečnú šancu na komparatistiku, aká sa im sociálnym experimentom nazvaným "zamatový rozvod" ponúka. Azda celkom nepredbiehame, ak toto číslo označíme ako jeden zo skromných kamienkov v takto pochopenej budúcej gnozeologickej stavbe.

Martin Bútora